

Lietuvos vardo paminėjimo istoriniuose šaltiniuose tūkstantmetis ir lietuvių kalbos mokslas

ZIGMAS ZINKEVIČIUS

Lietuvių kalbos institutas, P. Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius

El. paštas: vyttasz@lki.lt

Straipsnyje nagrinėjami lietuvių kalbos duomenys, susiję su krikščionybės atėjimu į Lietuvą, daugiausia vardai, patekę į istorinius šaltinius su pirmuoju Lietuvos vardo paminėjimu ir šv. Brunono žūtimi 1009 m.

Raktažodžiai: christianizacija Lietuvoje, lietuvių kalbos ankstyvieji skoliniai iš rytų slavų kalbų, šv. Brunono žūtis 1009 m. ir pirmasis Lietuvos vardo paminėjimas

---

IVADAS

Pirmasis Lietuvos vardo paminėjimas istorijos šaltiniuose buvo susijęs su krikščionybės atėjimu prie Lietuvos. Mūsų šalį krikščionybė pasiekė iš dviejų pusių: iš Rytų nuo Bizantijos per rytinius slavus ir iš Vakarų nuo Romos per vokiečius ir lenkus. Ankstesnė buvo Rytų krikščionybės banga, pasiekusi dabartinę Lietuvą net daugiau negu šimtmečiu anksčiau nei Vakarų krikščionybė. Tai rodo seniausias lietuviškas bažnytinės terminijos sluoksnius – tokie žodžiai kaip *bažnyčia*, *gavėnià*, *krikštas*, *kūčios*, taip pat krikščioniškų švenčių pavadinimai *Kalėdos*, *Vėlykos*, krikštavardžiai *Póvilas* ir kiti, gauti iš rytinių slavų dar gerokai prieš oficialųjį Lietuvos krikštą, greičiausiai apie X–XII amžius. Dar anksčiau Rytų krikščionybė, tada nedaug tesiskyrusi nuo Vakarų krikščionybės, pasiekė dabar jau išnykusius lietuvius toliau rytuose, kurių gyvento ploto ribas šiandien nelengva tiksliau apibrėžti. Tai turėjo atsitikti tuoj po rytinių slavų – dabartinių rusų, baltarusių ir ukrainiečių protėvių – krikšto, kai buvo vykdomos krikščionybės skleidimo misijos į pagonių baltų žemes.

SENIAUSIA BAŽNYTINĖ TERMINIJA, GAUTA IŠ RYTŲ

Prie tokių terminų pirmiausia priskirtini abiejų didžiųjų krikščionių švenčių – Kalėdų ir Vėlykų – pavadinimai. Žodžiui *kalėdos* pradžią davė rytų slavų *коляда*, kilęs iš bažnytinės slavų kalbos *kolęda*, gauto per Bizantijos graikus (plg. *καλάνδαι*) iš lotynų kalbos (*calendae*). Rytiniai slavai (Kijevo Rusia) vargu ar galėjo šį žodį patys gauti anksčiau, negu buvo pakrikštyti (988–989 m.). Į lietuvių kalbą jis turėjo patekti po slavų nosinio balsio *ę* denazalizacijos (*ę* vertimo *ja*), taigi greičiausiai XI–XII a., gerokai prieš oficialųjį Lietuvos krikštą. Vėliau jis labai įsigalėjo, plg. dabartinius vedinius: *kalėdóti*, *kalėdótojas*, *kalėdininkas*, *kalėdinis*, *kalėdójimas*, *kalėdāvimas* ir kt. Dar plg. refrenus: *kalėda*, *kalėdo*. Pėdsakų paliko ir vardyne,

plg. pavardes *Kalėdà, Kaled-inskas*, vietovardžius *Kalėd-iškiai, Kalėd-ónys*, vandenvardžius *Kalėdų upėlis, Kalėd-balė*. Vėlesnės Vakarų bangos atneštas šio žodžio variantas *kaleñdos* (iš lenkų *kolęda*) senojo rytų slavų skolinio nebeištūmė, pasitaiko tik vietomis tarmėse (yra dar variantas *kaleñdros*) ir keliose pavardėse: *Kalendà (Kalendrà), Kalend-áuskas (Kalendrã-vičius)*. Vietovardžiuose nepastebėtas. Dar turimas naujesniame skolinyje *kalendõrius* (iš lenk. *calendarz*), kurio ištakos siekia lot. *kalendãrium* ‘skolų knyga’.

Su Kalėdomis susijusios kūčios. Žodį *kūčios* į Lietuvą atnešė irgi rytinė krikščionybės banga, greičiausiai tuo pačiu metu kaip ir *kalėdàs*. Šiam žodžiui pradžią davė rytų slavų *кутя*. Į lietuvių kalbą jis pateko dar prieš garsų samplaiką *tj* virstant afrikata *č* (virtimas vyko XIII–XIV a.), nes kitaip šiandien tartume *kūtė. Šis žodis lietuvių kalboje irgi labai įsigalėjo, plg. jo vedinius: *kūčiãuti, kūčiãutojas, kūčiũkas...* Vakarinės bangos variantas *kūčios* (iš lenk. *kucja*) pasiliko tik tarmėse, be to, jo kilmė nėra visai aiški, nes daug kur gali būti dzūkavimo padarinys iš *kūčios*, plg. *svėčias* ir dzūkų *svėčias*. Žodžio *kūčios* ‘kelionė’ į Lietuvą buvo trumpesnė negu *kalėdų*. Jo gimtinė – Bizantija (ne Roma), plg. gr. *κουκκία* ‘toks grūdų valgis; pupos’ iš *κόκκος* ‘grūdas’.

Mūsų savamokslų „kalbininkų“ bandymas įrodyti, kad žodis *kūčios* esąs savas, lietuvių kilmės žodis, o ne skolinys, sieti jį su *kũč-kailis* ‘avikailio atkarpa’ neturi jokio pagrindo, nes pastarojo žodžio dėmuo *kũč-* (tvirtapradė priegaidė!), kaip rodo variantas *kũt-kailis* ‘t. p.’, yra kilęs iš *kũtis* ‘kas susivėlęs; kudlos’ ir dėl savo reikšmės, o ypač dėl skirtingos priegaidės, negali turėti ką nors bendra su *kūčiomis* (šaknis tvirtagalė).

Ir antrosios didžiosios krikščionių šventės – Velykų – pavadinimą gavome greičiausiai tuo pačiu laiku iš Rytų, o ne iš Vakarų. Žodžiui *velykos* pradžią davė rytų slavų būdvardis *великъ* ‘didelis’, vartotas junginyje *великъ день* ‘didžioji diena’, kuris savo ruožtu yra vertinys iš graikų *μεγάλη χιμέρα* ‘t. p.’ Žodžio senumą lietuvių kalboje rodo akūtinė priegaidė (*velykos*). Žodis *velykos* irgi paliko pėdsakų mūsų vardyne, plg. pavardes *Velykis* ir *Velikà, Velik-ėnas, Velik-ónis*, vietovardžius *Velykiai, Velyk-iónys, Velyk-ūnai, Velikuškės, Velykionių upėlis*.

Iš ankstyvosios rytinės krikščionybės bangos į Lietuvą atneštų religinių terminų dar minėtini *krikštas, krikštyti, bažnyčia*, galbūt čia priklauso ir *gavėnià, nedėlia*, kurie lietuvių kalboje labai įsigalėjo, visuotinai tebevartojami arba netolimoje praeityje buvo vartoti (*nedėlia*).

Krikštas ir *krikštyti* atsirado iš rytų slavų *крѣстъ* ‘kryžius’ ir *крѣстити* ‘daryti kryžiaus ženklą; krikštyti’ (su įspraustu *k*) dar tada, kai rytų slavai tebetarė jėrį *ь* (labai trumpą *i*), kurį lietuviai perteikė savo trumpuoju balsiu *i* (iš vėlesnių rytų slavų formų *крестъ, крестумъ* turėtume **kreštas, *kreštyti* ar pan.), taigi gauti apie XI a. ar dar anksčiau. Iš lenkų *chrzest* ‘krikštas’, *chrzcic* ‘krikštyti’ šiandien taip pat turėtume **kreštas, *kreštyti* ar pan. Reikia manyti, kad iš Rytų gavome ir žodį *krūžius* (plg. gudų *крыж*). Nors formaliai šis žodis gali būti kildinamas iš lenkų *krzyż*, tačiau greičiausiai priklauso ankstyvajam skoliniui iš Rytų sluoksniui, nes paliko gilius pėdsakus mūsų vardyne, plg. pavardes *Krūžius, Križys, Kryž-onas, Kryž-ėvičius, Kryž-áuskas*, vietovardžius *Krūž-iškės, Krūž-kalnis, Kryž-ėliai*, ežerų pavadinimus *Kryž-inis, Kryž-òkas*, upėvardžius *Krūž-upis, Kryž-iũkas* ir kt.

Žodį *bažnyčia* greičiausiai gavome dar anksčiau negu *krikštą, krikštyti* ar *krūžių*, matyt, prieš rytų slavų *krikštą*, nes jų *боженица* reiškia ‘stambeldžių šventyklą’. Įdomu, kad lietuviai XVI–XVII a. dar buvo išlaikę šio žodžio slavišką kirčiavimą: *bãžnyčia* (plg. *божница*) – taip

neretai kirčiuojama Daukšos postilėje ir anoniminiame 1605 m. Katekizme¹. Žemaičiai rytų apeigų šventyklą (sentikių ir stačiatikių cerkvę) vadino *circva*, su i iš jero (*b*), taigi gautą tuo pačiu metu kaip ir *krikštas*, *krikštyti*.

Sunkiau nuspręsti, ar žodžiai *gavenià* ‘pasninkas prieš Velykas’ ir *nedėlia* ‘sekmadienis; savaitė’ priklauso ankstyvajai Rytų krikščionybės bangai, ar tai yra vėlesnių laikų skoliniai. Bent jau balsis *ė* nerodo vėlyvo skolinimosi, nes šis balsis (vietoj *ie*, plg. *говѣние, недѣля*) greičiausiai yra antrinis, įsivestas iš veiksmažodžių bendraties *gavėti* ir *dėti*. Slavų *недѣля* laikoma lotynų *dies feriāta* kalke, gavusia ‘savaitės’ reikšmę todėl, kad graikų atitinkmuo *σάββατον* turi abi reikšmes.

Vardas *Póvilas* į lietuvių kalbą pateko rytų slavams dar tebeturint jesus (kai buvo tariama **Pāvblō*), taigi apie XI a., mažiausiai pora šimtmečių prieš oficialųjį Lietuvos krikštą (labai seną skolinimąsi rodo ir šaknies akūtas) kartu su bendriniais žodžiais *krikštas*, *krikštyti* (ryt. sl. *крѣстѣ* ‘kryžius’ ir *крѣстити* ‘krikštyti’). Rytų slavai Povilo vardą gavo iš Bizantijos graikų. Pirmykštis šaltinis – lotynų kalbos forma *Paulus* (lot. *paulus* ‘mažas’). Šis vardas slypi pavardėse *Povil-aitis*, *Povil-iūnas*, *Povil-ónis/Pavil-aitis*, *Pavil-iūnas*, *Pavil-iónis* (iš viso 30 asmenvardžių), vietovardžiuose *Povilaĩ*, *Povil-iškė*, *Povil-áičiai*, *Povil-auskaĩ* (8), ež. *Povil-ėlis*. Lenkai iš seno turėjo formą *Paweł* ir variantą *Pawał*, kurių pėdsakai slypi mūsų vėlesnės kilmės pavardėse *Pavel-skis*, *Pavélka* (plg. lenk. *Pawełko*), *Pavelčikas* (lenk. *Pawelczyk*) ir *Pavólas*, *Pavol-iáuskas* (plg. lenk. *Pawał*). Senuosiuose lenkų tekstuose retai pasitaikanti forma *Pawił* greičiausiai buvo gauta iš rytinių slavų.

Greta Povilo paprastai būna ir Petras, kurio vardas taip pat galėjo anksti pasiekti Lietuvą iš Rytų, tačiau tai sunku įrodyti, nes kamienas *Petr-* (jį turi per pusantro šimto pavardžių ir vietovardžių), kuriam pradžią davė graikų *πέτρος* ‘uola, akmuo’, būdingas tiek Rytams, tiek ir Vakarams (*Piotr* iš *Petr*). Tas pat pasakytina dėl gausių pavardžių ir vietovardžių (per 100), kuriuose slypi šio vardo liaudiniai variantai, paprastai būdingi tiek rytų slavams, tiek ir lenkams, išskyrus gal tik turinčius šaknį *Petk-* (*Pėtkus*, *Petk-aitis*, *Petk-ūnas*, *Petk-ėlis*, *Petk-ūtis*, *Petk-ėvičius*, vietovardžiai *Petk-iškiai*, *Petk-áičiai*, *Petk-ūnai*, *Petk-ėl-iškės*, *Petk-ėn-iškis* – iš viso per 20), labiau orientuojančius į Rytus.

Krikštavardžiai *Antānas*, *Añdrius* ir *Ambrāsas* (dabar turime tik pavardę), kaip rodo rytų aukštaičių tarmės atitikmenys *Untānas*, *Uñdrius* ir *Umbrāsas*, Lietuvą turėjo pasiekti dar prieš *an* tipo junginių susiaurėjimą, kurio pradžią turime nukelti į XI a.², taigi priklauso ankstyvajai rytinei krikščionybės bangai.

Tačiau ne visas iš Rytų gautas vardynas savo ištakomis siekia laikus iki Lietuvos krikšto, nes kai kurie vardai galėjo į Lietuvą ateiti ir vėliau. Tai nelengva iširti. Vis dėlto daugelis yra labai seniai gauti. Tai rodo jų fonetika (plg. kas pasakyta apie *Póvilą*, *Antāną* ir kt.) ir prozodija – akūtas vietoj vėlesniems slavizmams būdingo cirkumflekso, pvz., *Jūrgis* ir *Jūrka*, *Jūrša*, *Jūrksa* (Jurgio liaudiniai variantai), *Póvilas* ir *Póška* (Povilo variantas). Plg. į vėlesnius laikus orientuojančias formas *Juřgilas*, *Juřkus*, *Juřšė*, *Juřkštas* (Jurgio variantai), *Póškus* (Povilo variantas) ir kt.

Vardų senumą rodo labai gausūs jų atspindžiai gyvenamųjų vietų pavadinimuose, o ypač vandenvardžiuose. Antai greičiausiai iš Rytų gautas *Motiejus* ir jo liaudiniai variantai slypi daugiau negu šimto gyvenviečių pavadinimuose (apie 70 iš skirtingų šio asmenvardžio variantų) ir šešiuose vandenvardžiuose. Tas pats pasakytina apie *Petrą*: šis vardas ir jo liaudiniai variantai slypi 106 gyvenviečių pavadinimuose (apie 70 iš skirtingų variantų) ir 5 vanden-

¹ Zinkevičius 1975: 41.

² Zinkevičius 2006: 54–56.

vardžiuose, *Antanas* ir *Dimitrijus* – po 60 (pirmasis 18, antrasis 25 + 2), *Grigalius* – per 50 (40 + 1), *Andrius* ir *Simonas* – po 35 (pirmasis 30 + 2, antrasis 13 + 2), *Ivonas* (Jono atitikmuo), *Morkus* ir *Vosylus* (Bazilijaus atitikmuo) – maždaug po 30 (pirmasis 17 + 3, antrasis 20, trečiasis 27 + 1).

Ypač atkreiptinas dėmesys į vandenvardžius. Juose slypintys iš Rytų gauti vardai paprastai įvardija vandens objektą, parodo jo priklausomybę, pvz., *Dan-upys* (: *Дан* ‘Danyla’), *Ivõn-upis* (: *Ivõnas* ‘Jonas’), *Jar-upys* (: Jāras iš *Ермолау* ar *Ерофеу*), *Põc-upis*, *Põšk-upis* (: *Põcius*, *Poškà* ‘Povilas’), *Sink-upė* (: *Siñkus* ‘Simonas’), *Svirk-upys*, *Svirku ežeras* (: *Svirka* iš *Спиридон*) ir upės ar upeliai *Sink-iškė* (akūtas!), *Motiėj-iškis* (: *Motiėjus*), ežerai *Alėkn-iškis* (: *Aleknà* ‘Aleksandras’), *Dõn-iškis* (: *Дан* ‘Danyla’) ir kt. Tačiau dažnai pats asmenvardis paverčiamas vandenvardžiu, kuris lyg ir įsmenina vandens objektą, o tai galėjo padaryti tik žmonės gamtameldžiai, dar nebūdami krikščionys. Pavyzdžiai: upėvardžiai *Kirka*, *Kirkė*, *Kirk-ūtis* (: *Курко* ‘Кириан’), *Lies-ūkas* (: *Лесь* ‘Aleksandras’), *Mikyta* (: *Мукита* iš *Михаил* + *Николай*), *Vašk-ūtė* (: *Вашко* iš *Иван*), *Venys* (: *Вень* ← *Венедикт* ‘Benediktas’), ežerų vardai *Dan-iūkas* (: *Дан* ‘Danyla’), *Povil-ėlis* (: *Póvilas*), *Senk-ūtis* (: *Сенько* ‘Simonas’), *Veniai* (: *Вень* ← *Венедикт*) ir kt. Dar plg. upelio vardą *Kam-onių Põsūnis* (: *Хома* ← *Фама* ‘Tamošius’).

Taigi didžioji dalis iš Rytų gautų vardų turėtų būti bendraamžiai su seniausiu bažnytinės terminijos sluoksniu (*Kalėdos*, *kūčios*, *Velykos*, *bažnyčia*, *krikštas*...), pasiekusiu Lietuvą iki XII a. vidurio, dar gerokai prieš oficialųjį krikštą. Rytų apeigų krikščionybės įtaka Lietuvoje, matyt, pradėjo reikštis tuoj po rytų slavų krikšto ir stipriai reikėsi XI–XIII amžiais. Tada lietuviai susipažino su aptartais vardais, ėmė juos vartoti, prie jų priprato.

LIETUVIŲ KONTAKTAI SU SLAVAIS

Iš viso to, kas buvo pasakyta, matyti, kad tiesioginiai ar netiesioginiai slavų ir lietuvių kontaktai turėjo prasidėti labai seniai, prieš pačių slavų krikštą. Ypač aiškiai tai matome iš slaviško Lietuvos vardo *Litva*, turinčio balsį *i*, kilusį iš baltų dvibalsio *ei* (vėlesnio *ie*). Taigi slavai tą vardą turėjo gauti tada, kai patys tebeturėjo dvibalsius arba bent kai vyko jų monoftongizacija, kurią linkstama nukelti net maždaug į IV amžių po Kristaus (!). Labai seną vardą rodo ir latvių vartojamas mūsų tautovardis *leitis* ‘lietuvis’ su išlaikytu senuoju dvibalsiu *ei*. Taigi jau labai senais laikais Lietuvos vardas turėjo būti plačiai vartojamas ir aplinkinių tautų žinomas. Tačiau į istorinius šaltinius jis pateko daug vėliau, mažiausiai po penkių šimtmečių, kaip minėta, krikščionybei artėjant prie Lietuvos iš Vakarų.

Visa tai prieštarauja tvirtinimui, kad senovės lietuviai „gyvenę pelkėse“ ir dėl to vėlai buvę pakrikštyti. Pelkėse lindėjusi tauta negalėjo būti plačiai žinoma, juolab kad su slavais lietuvių etnis plotas, bent jau seniausiais laikais, nesiribojo, juos skyrė kitos baltų gentys. Slavai lietuvių nesiekė, bet apie juos puikiai žinojo! Vėlyvo Lietuvos krikšto priežastis buvo kita, o ne „tūnoji-mas pelkėse“. Jos reikia ieškoti Lietuvos geografinėje padėtyje. Iš Vakarų ir Rytų atslenkančios krikščionybės bangos susidūrė ties Lietuva. Ar Lietuva būtų priėmusi krikštą iš Vakarų, ar iš Rytų – vis tiek būtų buvusi paskutinė.

LIETUVOS VARDAS

Lietuvos vardas istorijos šaltiniuose ir kalbinėje tradicijoje turi tris atmainas: su šaknimis *liet-* (lietuviškoji tradicija), *lit-* (slavų tradicija) ir *leit-* (latvių tradicija).

Lietuviškos tradicijos šaknis *liet-* slypi seniausiuose vokiečių (*Lettowen*) ir lotynų (*Lethovia*, var. *Lettovia*, *Lettavia* ir kt.) kalbomis rašytų šaltinių formose. Greičiausiai šiai tradicijai priklauso ir estų vartojamas Lietuvos pavadinimas *Leedu* arba *Leedumaa* (*maa* ‘kraštas, šalis’). Mat estai, kaip ir vokiečiai, su Lietuvos vardu turėjo susipažinti tiesiog iš pačių lietuvių. Nors jie su lietuviais bendrų sienų neturėjo, tačiau tiesioginių santykių būta. Antai Henriko Latvio kronikoje rašoma, jog XIII a. pradžioje lietuviai neretai ruošdavę karo žygius į estų žemes arba kartu su estais kovodavę prieš Ordiną. Suomų *Liettua* dar tiksliau negu estų *Leedu(maa)* atspindi lietuvišką formą *Lietuva*. Bet tai greičiausiai naujas terminas, matyt, atėjęs per raštus.

Slavų tradicijos seniausia užfiksuota forma laikytina Rusios metraščių *Литѡва*, vartota greta trumpesnės *Литва*. Plg. lenkų *Litwa*. Tai slaviškas lietuviškos formos *Lietuvá < *Lētuvá atliepinys su *i* vietoj *ie* < *ē* (iš balt. *ei*), rodantis labai seną etnonimo kilmę. Pažymėtina, kad Rusios metraščiuose terminas *Лит(ѡ)ва* vartotas ne tik kraštui, bet ir jo gyventojams pavadinti, panašiai kaip *Голѡдѡ* ‘galindai’, *Чюдѡ* (*Чюдѡ*) ‘estai, kartais ir kiti Pabaltijo finai’.

Rusios metraščiuose užfiksuoti šie ankstyviausi Lietuvos (*Литѡва*, *Литва*) paminėjimai:

1040 m. kunigaikštis Jaroslavas žygiavo į Lietuvą (greičiausiai nesėkmingai, nes apie to žygio rezultatus metraštyje nutylima);

1113 m. Lietuva minima kaip Rusios kaimynė;

1132 m. aprašomas Mstislavo Didžiojo žygis į Lietuvą, nedavęs apčiuopiamų rezultatų; Lietuva dar minima *Sakmėje apie Igorio žygį* (apie 1187 m.).

Slavų tradicijos formos (su šaknies *i* vietoj *ie*) vėliau įsigalėjo vokiečių (plg. *Litauen*) ir lotynų (*Lituania*) šaltiniuose. Ilgainiui šio tipo formos labai išplito ir įvairias jų atmainas imta vartoti daugelyje Europos kraštų, net kituose žemynuose.

Plg. slavų šalyse: rusų, bulgarų *Литва*, baltarusių *Літва*, lenkų *Litwa*, čekų, slovakų *Litva*. Iš slavų plito tolyn, pavyzdžiui, estų dial. *Litva-maa* (F. J. Wiedemanno žodyne), vietnamiečių *Litva* (šalia *Li-tuy-a-ni*) ir kt.

Germanų kraštuose: vokiečių, švedų, norvegų, danų, olandų *Lit(h)auen*, islandų *Lit(h)áuen*, *Lithaugaland*.

Daugelyje šalių Lietuvos pavadinimas savo kilme vienaip ar kitaip susijęs su lotynų *Lituania*, pavyzdžiui, italų, ispanų, rumunų *Lituania*, portugalų *Lituânia*, prancūzų *Lituanie*, anglų *Lithuania*, serbų-kroatų *Litvanija* (*Литвѡнија*), nauj. graikų *Λιθουνία*, albanų *Lituan*, estų dial. *Litvani-maa* (F. J. Wiedemanno žodyne), vengrų *Litvania*, turkų *Litvanya*, japonų *Ritowaniya* (neturi priebalsio *l*).

Latviai lietuvių iš seno vadino *leitis*, dgs. *leiši* (dabartinė forma *lietuvielis* yra nauja), bet Lietuvą – *Lietava*. Latvių forma *leitis*, dgs. *leišos* ‘Lietuvoje, pas lietuvius’ turi šaknies dvi-balsį *ei*. Janio Endzelyno nuomone, ši forma gauta iš kuršių. Latvių tradicijos lietuvių ir Lietuvos vardas (su šaknies *ei*) kitose kalbose nepaplito. Be Latvijos, kiek žinoma, buvo vartojamas tik pietų Estijoje (*Leitte*).

Užfiksuotas Tartu mieste 1648 m. pasirodžiusioje (pietų) estų kalbos gramatikoje, kurios autorius buvo J. Gutsclaffas. Veikiausiai estai jį gavo iš kaimynų latvių. Minėtoje gramatikoje jis turi ‘lenko’ reikšmę. Lietuvius su lenkais anuomet supainioti buvo nesunku, nes Pietų Estija

1582–1625 m. (oficialiai iki Altmarko sutarties 1629 m.) buvo valdoma Lenkijos ir Lietuvos valstybės. Nors minėtoje gramatikoje *Leitte* reiškia ‘lenka’, nėra abejonės, kad žmonės šį vardą vartojo ir lietuviams pavadinti.

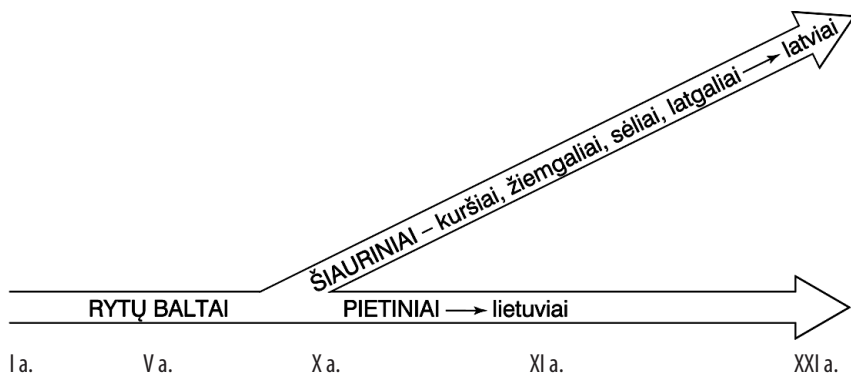
Visų trijų tradicijų Lietuvos vardo (su šaknies *ie, i, ei*) pirmapradis šaltinis – lietuvių forma **Lietuvā < *Lētuvā* (iš **Leituvā*). Kada jis atsirado?

Į šį klausimą atsakyti nelengva. Lietuvių kalbės, žinoma, ir tautės ištakas sudarė rytinių baltų pietinė dalis, buvusi arčiau vakarų baltų – prūsų ir jotvingių. Skirtingai negu šiaurinėje dalyje, kur baltai sudarė naujesnį kalbinį klodą finų gyventoje teritorijoje, rytų baltų pietinė dalis buvo senosiose baltų žemėse, kuriose jie gyveno jau ne vieną tūkstantmetį. Čia baltai nepatyrė ryškesnio finų poveikio. Su finais buvo šiek tiek suartėję tik tolimi šių baltų protėviai, bet tų ryšių būta silpnų. Todėl čia baltų kalba išliko mažai pakitusi – buvo maždaug tokia, kaip ir iki rytų baltų ryškesnio suskilimo epochos, t. y. dar prieš VII amžių. Išliko beveik sveikas, mažai tepakitęs, baltų vokalizmas ir konsonantizmas. Beveik nebuvo žodžio galo redukcijos, ji atsirado vėliau ir nebuvo tokia intensyvi kaip šiauriniame areale (bent latvių kalboje). Išlaikyta archajiška linksniavimo ir asmenavimo sistema, kurią šiauriniame areale imta intensyviau prastinti.

Iš to, kas pasakyta, matyti, jog rytų baltų kalbinis suskilimas turi būti suprantamas kaip šiaurinės dalies laipsniškas nutolimas nuo konservatyvios pietinės dalies, kurioje senovinė būklė išliko bemaž nepakitusi.

Šis pietinis rytų baltų arealas ir davė pradžią lietuvių kalbai. Iš čia kilo ir lietuvių tauta. Čia jos ištakas.

Schemeje visa tai galima pavaizduoti taip:

Kadangi šiauriniai rytų baltai – kuršiai (kilę turbūt iš vakarų baltų), žiemgaliai, sėliai ir latgaliai (tapatinti su latviais) – kalbos požiūriu nutolo nuo pietinių rytų baltų, t. y. būsimųjų lietuvių, kurie ir toliau išlaikė senąją kalbos būklę, tai teoriškai lietuvių kalbos pavadinimas galėtų būti taikomas rytų baltų kalbiniam vienetui ne nuo šiaurinės dalies atsiskyrimo laikų (maždaug VII a.), bet ir anksčiau. Beje, archeologai lietuviams būdingą materialinę kultūrą aptinka jau maždaug nuo V a., o jos elementus konstatuoja buvusius net II–III amžiais. Kaip matėme, maždaug nuo tų laikų vartotas ir Lietuvos vardas (tai rodo slavų *Litva*). Taigi etninė lietuvių kultūra (ir Lietuvos pavadinimas) egzistavo jau rytų baltų gėlmėse.

Vėliau, susikūrus Lietuvos valstybei ir jai sparčiai plečiantis daugiausia buvusiose baltų žemėse, kito ir geografinė Lietuvos vardo reikšmė. Ilgainiui juo imta vadinti ne tik etnines lietuvių žemes, bet ir visas tas, kurios buvo prijungiamos prie Lietuvos valstybės, taigi ir nelietuvių gyvenamas. Visą tą valstybę oficialiai imta vadinti Didžiąja Lietuvos Kunigaikštija.

Jos teritorija atskirais laikotarpiais kito. Vytauto laikais Lietuva pasiekė savo apogėjų (užėmė teritoriją nuo Baltijos iki Juodosios jūrų), vėliau vis mažėjo. Po Liublino unijos (1569 m.) Lietuvos vardu siauresnįja to žodžio prasme imta vadinti tik penkių vaivadijų – Vilniaus, Trakų, Minsko, Naugarduko ir Bresto – teritoriją, platesnįja – prie šių dar priskirdavo tris „gudiškąsias“ vaivadijas: Polocko, Vitebsko ir Mstislavlio. Po Lietuvos-Lenkijos padalijimų Lietuvos vardu buvo vadinamas dar mažesnis plotas, o vietoj buvusios Didžiosios Lietuvos Kunigaikštijos pavadinimo ilgainiui ėmė įsigalėti Lietuvos ir Gudijos vardai.

RYTŲ KRIKŠČIONYBĖS POVEIKIS LIETUVAI

Rytų krikščionybės banga buvo labai intensyvi ir lietuvių gyvenimoje paliko gilius pėdsakus. Viduramžiais su krikščionyste ėjo pažanga: sklido materialinė ir dvasinė kultūra, žmonių švietimas. Viso to gamtameldžiai lietuviai ir kitos baltų tautos neturėjo. Tas pat pasakytina apie kitų neseniai pakrikštytų Vidurio ir Rytų Europos tautų ankstesnį gyvenimą. Pažanga per krikščionybę sklido iš Vakarų (nuo Romos ir kitų svarbiųjų Vakarų kultūros centrų) ir Rytų (nuo Konstantinopolio, apskritai nuo Bizantijos imperijos), kur klestėjo mokslas, turėtos gausios ir turtingos bibliotekos, buvo išsilavinusių žmonių. Visa tai vyko tuo metu, kai Europoje kūrėsi klasikinės tautinės Prancūzijos, Anglijos, Ispanijos monarchijos. Lietuva nuo jų atsiliko dėl pavėluoto krikšto. Tai buvo svarbiausioji priežastis, kodėl Lietuvos valstybėje lietuvių kalbą ilgainiui užgožė kitų, anksčiau pakrikštytų, tautų kalbos. Ji išliko tik kaip prastuomenės bendravimo ir šeimos kalba.

Turint visa tai omenyje, naivūs atrodo dabartinių naujųjų pagonių siekiai grąžinti Lietuvą į pagonybę, lietuvius vėl padaryti gamtameldžiais. Tuo einama prieš pasaulio istorijos vyksmą. Be to, norima atgaivinti tai, kas nebeatgaivinama. Juk per mažai žinome apie senąją savo protėvių tikėjimą. Istorijos šaltinių duomenys iškreipti ir nepatikimi. Remiantis tautosaka ir mitologija galima atkurti tik etnografiją, bet ne religiją. Pagaliau, pagonybė pagilintų Lietuvos tautinių grupių priešpriešą, ypač Vilniaus krašte. Lenkų ekstremistai vėl pritaikytų modelį *lenkas – katalikas, lietuvis – pagonis*, praeityje padariusį labai didelę žalą lietuvių tautai. Jau XIII a. pagonybė buvo mūsų tautos atsilikimo rodiklis. O dabar norima vėl grįžti prie jos! Žinoma, kas kita visuomenės supažindinimas su senaisiais papročiais, tarp jų ir susijusiais su senuoju tikėjimu. Tų dalykų nereikia painioti.

Kaip minėta, Rytų krikščionybė davė mums seniausią bažnytinę terminiją. Vėliau Lietuvoje įsitvirtinusi Vakarų krikščionybė tų terminų nebeatmetė, bet juos pasisavino. Iš istorijos šaltinių žinoma, kad tarp anksti pakrikštytų lietuvių buvo garsių žmonių. Minėtinas Nalšios kunigaikštis Daumantas, po karaliaus Mindaugo nužudymo pasitraukęs į Pskovą ir tapęs žymiausiu šios kunigaikštijos valdovu, net Rytų bažnyčios šventuoju. Jo bendraamžio Gerdenio (Girdenio?), viešpatavusio Nalšioje, sūnus Andrius tapo Tvėrės vyskupu. Iki XV a. vidurio net apie 50 lietuvių kunigaikščių buvo pakrikštyti pagal Rytų Bažnyčios apeigas, dalis jų tapo vienuolynų kūrėjais ir vienuoliais. Net krikščionybės iš

Vakarų įvedimo Lietuvoje iniciatoriai didieji kunigaikščiai Jogaila ir Vytautas prieš tai greičiausiai buvo pakrikštyti Rytų apeigomis³.

Lietuvoje ilgą laiką (oficialiai iki 1697 m.) buvo vartojama su Rytų krikščionyste susijusi slaviškoji raštinių kalba, kilusi iš senosios bažnytinės slavų kalbos.

VIKARŲ KRIKŠČIONYBĖS ARTĖJIMAS PRIE LIETUVOS

Iš Vakarų atslenkanti krikščionybės banga Lietuvą pasiekė mažų mažiausiai šimtmečiu vėliau negu rytinė banga, taigi anksčiausiai XI amžiuje. Bet jai, o ne ankstesnei iš Rytų atslinkusiai bangai buvo lemta galutinai įsitvirtinti Lietuvoje. Taip atsitiko dėl susiklosčiusios palankios situacijos. Juk Vakarų civilizacija kitų civilizacijų atžvilgiu tais laikais užėmė lyderės vietą. Rytams tada buvo sunkūs laikai. 1204 m. kryžininkai užėmė Konstantinopolį. Bizantija 1371 m. tapo Turkijos vasalu, vėliau visai žlugo. Sunaikintas tos civilizacijos centras. Didžiausia tos kultūros šalis – Kijevo Rusia – gyveno sunkius laikus. 1237 m. ją užpuolė totoriai bei mongolai ir netrukus užkariavo. Jos politinė padėtis tapo apverktina. Tai, matyt, ir buvo svarbiausia lietuvių orientacijos į Vakarų kultūrą priežastis nuo Mindaugo laikų.

Senosios Lietuvos valstybės vadovai buvo išmintingi ir nuvokūs politikai. Jie pasirinko Vakarų, o ne Rytų krikščionybę, nors pastaroji Lietuvoje buvo jau beįsigalinti. Tačiau mūsų valdovai nekovojo ir prieš Rytų krikščionybę, jos nepersekiavo. Siekė abi vis labiau tolstančias krikščionybės atmainas suderinti. Tam tikslui sudarė Bažnyčios uniją. Nepaisant vienybės priešų persekiojimo, unitai išliko iki šių dienų.

SENIAUSIAS LIETUVOS VARDŲ PAMINĖJIMAS ISTORIJOJE ŠALTINIUISE

Su Vakarų krikščionybės bangos priartėjimu prie Lietuvos yra susijęs seniausias Lietuvos vardo paminėjimas istorijoje šaltiniuose, kurio tūkstantmetį 2009 m. minime. Tasai paminėjimas yra maždaug 30 metų ankstesnis už pirmąjį Lietuvos paminėjimą Rusios metraščiuose (1040 m.). Tai – lotyniškas įrašas Kvedlinburgo vienuolyno analuose (pamėtiniuose įvykių užrašymuose⁴), kur skaitoma (pateikiamas lietuviškas vertimas):

„1009 m. šventasis Brunonas, kuris vadinamas Bonifacijumi, arkivyskupas ir vienuolis, antraisiais savo atsivertimo metais, Rusios [gal Prūsijos?] ir Lietuvos [vns. klm. Lituae] pasienyje, pagonių trenktas į galvą, su 18 saviškių vasario 23 d. nukeliavo į dangų“.

Aprašomas įvykis – vienas iš nepavykusių Vakarų krikščionybės misionierių bandymų krikštyti baltų gentis. Čia minimas Lietuvos vardas turi slaviską formą *Litva* (lotyniškai anuomet buvo rašoma *Litua*, raidė *u* žymi priebalsį *v*), lotyniška vienaskaitos kilmininko forma parašyta *Lituae*. Taigi įrašytojui šis vardas bus pasiekęs iš slavų, kuriems Lietuva, kaip matėme, jau seniai buvo gerai žinoma.

NETIMERAS, ZEBEDENAS IR KT.

Kartu su šv. Brunono žūtimi ir seniausiu Lietuvos vardo paminėjimu istoriniuose šaltiniuose minimi šių dviejų to krašto, kuriame žuvo šv. Brunonas, kilmingų žmonių vardai: kunigaikštis *Netimeras* (šaltiniuose rašoma *Nethimer*) ir jo brolis *Zebedenas* (rašoma *Zebeden*, *Zebedem*). Kas jie buvo: vakarų baltai (prūsai, jotvingiai) ar rytų baltai (lietuviai)? Dėl jų

³ Urban 2004: 51, 56 (ypač 41 išnaša), 61, 84.

⁴ Stebina Mariaus Ivaškevičiaus pateiktas tų analų vertinimas: *Šiaurės Atėnuose* (2002 12 07). Ivaškevičius rašo: „pirmą kartą pasauliui Lietuva prisistatė kriminalinėse Europos metraščių skiltyse (šių tradicijų tebesilaikoma“). Vadinti Kvedlinburgo analus kriminaliniu metraščiu yra tiesiog nepadoru. Bet Ivaškevičius prie tokių dalykų buvo pripratęs.

tautybės (kilmės) ginčijamasi. Tradicinė nuomonė – aprašomi įvykiai buvę prūsų (jotvingių) pasienyje su Lietuva. Dabar plinta naujas požiūris – tai atsitikę Lietuvoje.

Norint išsiaiškinti, kas buvo tie Netimeras ir Zebedenas – lietuviai ar nelietuviai – reikia atlikti jų vardų lingvistinę analizę.

Vardas *Netimeras*, be abejo, yra dvikamienis asmenvardis, sudėtas iš dėmenų *Neti-* ir *-meras*. Dėmens *Net(i)-* lietuvių antroponimijoje nerasta. Nėra ir *Noti-*, *Nerti-*... ar panašių dėmenų (bandoma įvairiai perskaityti). Tačiau šis asmenvardis artimas prūsų vardynui. Gali būti iš **Nauti-mer*⁵, pr. *nautin* 'bėdą'. Neišleistinas iš akių Gintauto Iešmanto nurodymas, kad Netimero vardas galįs būti susijęs su *Netos* upele ir buvusiu to paties vardo bažnytkaimiu Augustavo dekanate, taigi jotvingių žemėje⁶.

Antrasis *Netimero* vardo dėmuo *-meras* irgi būdingas prūsų vardynui, plg. *Luthy-mer*, *Mane-mer*, *Nawte-mer*, bet jis turimas (retas) ir lietuviškoje antroponimijoje, pvz., *Ró-meras*, *Zū-meras* ir kt., taigi yra bendrabaltiškas.

Netimero brolio *Zebedeno* vardas irgi sunkiai paaiškinimas lietuvių antroponimikos duomenimis. Jis taip pat laikytinas dvikamieniu asmenvardžiu, sudėtu iš dėmenų *Zebe-* ir *-denas*, tačiau tokių dėmenų lietuvių antroponimijoje nėra. Betgi šis asmenvardis, kaip ir *Netimeras*, yra artimas prūsų vardynui. Vardo *Zebedenas* pirmasis dėmuo *Zebe-* gali būti sietinas su prūsų *Sebe-*, esamu dvikamieniame jų asmenvardyje *Sebe-gaude* (Trautmann 1925: 91): pr. *sebbei* 'sau'. Antrasis dėmuo *-den(as)* galėtų būti prūsų dėmens *-ding* (*Po-dinge*, *Sam-dinge*, *Nerdinge* (Trautmann 1925: 135)) iškraipyta liekana.

Bronys Savukynas⁷ tvirtina, kad vardas *Zebedenas*, kaip ir *Netimeras*, senovėje lietuvių buvo turėtas, tik neišliko. Tai nepatikimas spėjimas, nes vardai paprastai nebūna izoliuoti, įeina į giminiškų vardų grupes, kurių visi nariai neišnyksta, vienas kitas paprastai visuomet išlieka. Tačiau vardo *Zebedenas*, kaip ir *Netimeras*, jokių „liekanų“ lietuvių antroponimijoje nėra. Neigiamai reikia vertinti ir Savukyno pateiktus, kaip įrodymą, aiškiai pritemptus vardyno duomenis. Tokiu metodu dirbant galima įrodyti viską, ką tik panorėsi. Bandymas asmenvardį *Zebedenas* sieti su *Živinbutu*⁸ taip pat labai jau dirbtinis.

Šv. Brunono žūties vieta šaltiniuose nurodoma prie *Alstros* upės. Jotvingių, lietuvių ir rytinių slavų žemių sandūroje iš tikrųjų buvo upelė *Aitra* (suslavinta *Jatra* – Molčadės dešinysis intakas), kurią galima būtų tapatinti su *Alstra* (šaltinyje iškraipyta) ir kuri yra netolimose nuo Lietuvos jotvingių žemėse.

Visi šie duomenys rodo šv. Brunoną žuvus jotvingių, artimų prūsams, žemėje netoli Lietuvos. Beje, iki šiol tai prisimenama žmonių tradicijoje. Mozūrų krašte (buv. jotvingių žemėje, dab. Lenkija) prie Negocino ežero, vadinto Šventaičiu, ant kalno maždaug prieš šimtmetį buvo pastatytas atminimo kryžius neva šv. Brunono žūties vietoje. Netolimame Gižicko (anksčiau vadinto *Lötzen*) mieste esama bažnyčios, pavadintos šventojo vardu. Prisimintina, kad šv. Brunono žūties vieta Kvedlinburgo analuose nurodoma prie Lietuvos (*Lituae*) ir Rusios (rašoma *Ruscia*) sienos. Taigi ne Lietuvoje! Beje, parašymas *Ruscia* gali būti netikslus vietoj *Pruscia* 'Prūsija', nes lietuviai iš seno gyveno kitų baltų genčių apsuptyje, su Rusios žemėmis tik vėliau pradėjo siektis.

BAIGIAMOSIOS PASTABOS

Taigi arkivyskupas Brunonas greičiausiai krikščijai tiesioginėje Lietuvos kaimynystėje buvusią jotvingių gentį, valdomą Netimero. Kaip žinoma, jotvingiai buvo artimi prūsams vakarų

⁵ Trautmann 1925: 147.

⁶ Iešmantas 2003.

⁷ Savukynas 1999: 13–18.

⁸ Gudavičius 1966: 121.

baltai, suskilę į atskirų kunigaikštukų („karalių“) valdomas sritis ir bendros valstybės nesudarę. Į vieną iš tokių sričių lietuvių etninių žemių kaimynystėje ir nutaikė šv. Brunono misija. Taigi ji terodo krikščionybės iš Vakarų priartėjimą prie pat Lietuvos. Vadinti tą misiją pirmuoju Lietuvos krikštu (ir taip daroma) yra tiesiog netikslu. Beje, tokią nuomonę sunku suderinti su istorijos šaltiniais, tvirtinančiais, kad tada buvo krikštijami prūsai.

Šiaip ar taip visa tai tebėra ginčų objektas, o kol tebesiginčijama, nereikėtų rašytojui istoriniame romane (girdėta apie du tokius) Netimerą besąlygiškai traktuoti kaip Lietuvos valdovą. Patartina formuluoti apdairiau, kad būtų išvengta galimos neteisybės. Kūrėjas, žinoma, turi teisę nutolti nuo tikrovės, betgi čia liečiama Lietuvos istorija!

Lietuvos krikšto pradžių reikia nukelti tolyn bent dviem šimtmečiais nuo Netimero epochos – į karaliaus Mindaugo laikus, kai įvyko pirmasis Lietuvos krikštas, be galo svarbus įvykis, istorikų iki šiol nepakankamai įvertintas. Tai daryti trukdo šmeižtas ir dezinformacijos kampanija prieš Mindaugą, pradėta Lietuvos priešų dar Mindaugo laikais ir iki šiol tebevykdoma.

Gauta 2009 01 25
Parengta 2009 02 02

Literatūra

1. Gudavičius, E. Šv. Brunono misija. *Darbai ir dienos*. 1996. 3(12).
2. Iešmantas, G. Kur ieškoti Netimero žemės? *Lietuvos aidas*. 2003 07 17.
3. Savukynas, B. Nomina propriis in causa martyrii S. Brunonis Querfordensis. Etninio identifikavimo provizorinis bandymas. In *Tarp istorijos ir būtovės. Studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui*. Sud. A. Bumblauskas, R. Petrauskas. Vilnius: Aidai, 1999.
4. Trautmann, R. *Die altpreussischen Personennamen*. Göttingen, 1925.
5. Urban, W. *Žalgiris ir kas po jo*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos in-tas, 2004.
6. Zinkevičius, Z. Iš lietuvių istorinės akcentologijos. 1605 m. katekizmo kirčiavimas. Vilnius, 1975.
7. Zinkevičius, Z. *Lietuvių tarmių kilmė*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2006.

ZIGMAS ZINKEVIČIUS

Millenary reference of the name “Lithuania” in historical sources and the science of the Lithuanian language

Summary

The first mention of the name “Lithuania” in historical sources is related to Christianity’s oncoming towards Lithuania. Its way to the country lay in two directions: from the East – from Byzantium via eastern Slavs, and from the West – from Rome via Teutones and Poles. The surge of Christianity from the East had been prior to that from the West. The evidence of this fact can be found in the oldest layer of the canonical terminology – such words as *bažnyčia*, *gavėnià*, *krikštas*, *kūčios*, as well as the names of Christian feast-days like *Kalėdos*, *Velykos*, a Christian personal name Póvilas and other names. All these words had reached Lithuania via eastern Slavs long before the official christening date of Lithuania, most likely in the 10th–12th centuries. First of all, the article presents a historical analysis of the above words,

focusing on the earliest surge of Christianity from the West and on the words that are linked to the period when the Archbishop St. Bruno was killed and the name of Lithuania was mentioned for the first time. The article establishes the fact that the lands belonging to *Jotvingiai* (a tribe close to Lithuanians) but not the ethnic lands of Lithuanians were the actual parish place of the Archbishop. The name of Duke Nethimer and his brother Zebeden, as well as the name of the Alstra (Aitra) river are likely to be of the Jotvingian origin. Consequently, the Mission mentioned above may not be considered to be the First Christening of Lithuania. It appears to happen later when King Mindaugas was christened in 1251.

Key words: Christianization in Lithuania, borrowings from East Slavs, the first record of the name of Lithuania